

ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ОД КАТАСТРОФА

Апстракт: Последњих година број катастрофа у свету евидентно расте, а упоредо са њим расту и број и тежина њихових последица по здравље и живот људи, материјална добра, животну средину, али и по архивску грађу и друга културна добра. Као одговор на пораст броја последица уследио је развој система заштите и спасавања од катастрофа. У тежишту заштите и спасавања нашао се план за управљање ризицима од катастрофа. План обухвата идентификацију, процену и умањење ризика пре настанка катастрофе, акцију заштите и спасавања (реаговање) током њеног трајања и обнову након завршетка катастрофе. Он мора бити свеобухватан, ефикасан, флексибилан, јасан, одржив и специфичан. Осим заштите архивске грађе као културног добра, од катастрофа је потребно заштитити и виталне документе (документи који омогућавају опстанак предузећа и других правних субјеката и наставак пословања за време и након ванредне ситуације и на тај начин спречавају губитке у пословању). Витални документи у архивској грађи су они документи који омогућавају опстанак државе, покрајине, општине и њихово несметано функционисање.

Кључне речи: катастрофа, ризик, план, културно добро, архивска грађа, витални документи, заштита, спасавање

Не тако давно, пре само тридесетак година, у ратним сукобима који су вођени на територији бивше Југославије, на простору Хрватске и Босне и Херцеговине, поред људи и материјалних добара страдало је и културно наслеђе српског становништва које је живело на тим просторима. Архивска грађа је доживела различите судбине: један део је остао нетакнут, један је пренет у Србију, а један је заувек изгубљен. Недуго затим, на простору Косова и Метохије, у новим ратним разарањима и немирима који су уследили после, поново су била погођена културна добра. Најупечатљивије је било страдање цркава, манастира и других православних светиња, као и књига, списа и осталог културног блага које се у њима чувало. Део грађе из архива и регистратура са простора Косова и Метохије из безбедносних разлога евакуисан је и премештен у установе широм Србије где се и данас налази. Занимљив је случај грађе Окружног суда у Призрену која је преживела ове немиле догађаје на Косову и Метохији и нашла уточиште у Вишем суду у Пожаревцу. Тада је поменута грађа имала среће и током свих тадашњих дешавања остала је нетакнута. Међутим, 2014. године чекала ју је другачија судбина. Наиме, током обилних јулских падавина поменуте године дошло је до изливања градске канализације у Пожаревцу и плављења грађе која је чувана у архивским депоима у сутерену зграде Вишег суда. Том приликом је страдала велика количина архивске

¹ виши конзерватор, nezipetrov@gmail.com, s.petrov@archives.org.rs

грађе и документарног материјала Вишег суда у Пожаревцу, али и грађе Окружног суда у Призрену.² Део најзначајније грађе пожаревачког и призренског суда спасен је и сачуван захваљујући превасходно пожртвованом раду и труду спољне службе Историјског архива у Пожаревцу, али и одличној сарадњи спољне службе Архива у Пожаревцу и Лабораторије за конзервацију и рестаурацију Архива Србије. У овом примеру представљен је случај грађа из Призрена, која је у периоду од петнаестак година доживела две различите катастрофе са различитим исходима и последицама. С друге стране, постоји грађа која никада није била погођена катастрофом, што на сликовит начин илуструје непредвидивост катастрофа. Нешто раније, исте године (2014), у поплавама изазваним изливањем река и обилним падавинама страдала је велика количина архивске грађе и регистратурског материјала у већем броју установа у Обреновцу и другим градовима, о чему је већ било речи у другим радовима.³

Ово су само неки примери катастрофа које су у новије време погодиле наше подручје. Поплаве, земљотреси, ратови, велики шумски пожари и друге катастрофе су одувек биле и биће саставни део наших живота. По правилу се појављују изненада и не могу се спречити нити избећи, а често ни предвидети. За собом остављају несагледиве последице: угрожавају безбедност, живот и здравље људи, материјално добро, животну средину, културно наслеђе. Једино што можемо да учинимо јесте да покушамо да умањимо њихове штетне последице и да будемо спремни.

КАТАСТРОФЕ И ПРАВНИ АКТИ

Сведоци смо да из године у годину број катастрофа у целом свету расте, као и њихова разорна моћ. С тим у вези јавила се потреба за убрзаним развојем области заштите и спасавања од катастрофа. Почели су да се доносе правни акти, израђују смернице, прикупљају и обрађују подаци, усвајају нови термини, успоставља сарадња са повезаним делатностима. Систем заштите и спасавања подигнут је на виши ниво. Као кључна тачка заштите од катастрофа издвојио се план за управљање ризицима од катастрофа који обухвата идентификацију, процену и смањење ризика од катастрофа, припрему и реаговање током катастрофе, процену штете, план обнове, преиспитивање плана.⁴

Тренд пораста броја катастрофа евидентан је и у Србији. Готово сваке године у неком периоду мањи или већи део територије наше земље бива погођен поплавама, клизиштима, јаким ветровима. Као одговор на такав тренд, у Србији је 2009. године ступио на снагу Закон о ванредним ситуацијама, да би већ 2018.

² Архив Србије, Извештај о стању архивске и регистратурске грађе Вишег суда у Пожаревцу оштећене у поплавама, бр. 269/2 од 7. 5. 2015.

³ Snežana Petrov, *Posledice nepostojanja sveobuhvatne zakonske regulative u zaštiti arhivske i registraturske građe u vanrednim situacijama*, Arhivska praksa 18, Tuzla 2015, 103-119; Снежана Петров, *Пола године касније – регистратуре страдале у мајским поплавама*, Гласник Друштва конзерватора Србије 39, Београд 2015, 32-34.

⁴ *Управљање ризицима од катастрофа за светску баштину*, Министарство културе и информисања РС, Београд 2018, 16-18.

био замењен ефикаснијим и свеобухватнијим Законом о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама (у даљем тексту: Закон).⁵ Према Закону катастрофа представља елементарну непогоду или техничко-технолошку несрећу чије последице угрожавају безбедност, живот и здравље већег броја људи, материјална и културна добра или животну средину у већем обиму, а чији настапак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби.⁶ Као и у свету, акценат у заштити од катастрофа подразумева смањење ризика које обухвата следеће: идентификовање, процену и праћење ризика, затим превенцију и смањење ризика, обнову након катастрофе, међусобну сарадњу надлежних институција на свим нивоима, јачање отпорности појединаца и заједнице и друго.⁷ Међутим, за разлику од света, где су једним актом, планом, обухваћени сви сегменти управљања ризицима од катастрофа, у Србији постоји обавеза да се на основу Закона израде два акта: процена ризика од катастрофа⁸ и план заштите и спасавања.⁹

ПЛАН ЗА УПРАВЉАЊЕ РИЗИЦИМА ОД КАТАСТРОФА

Током катастрофе предност у заштити и спасавању имају безбедност, живот и здравље људи и материјална добра неопходна за преживљавање појединаца и функционисање заједнице. У ситуацијама у којима су финансијска средства и ресурси недовољни, неретко се дешава да културна добра током катастрофа свесно или несвесно буду запостављена. Иако нису неопходна за живот и здравље људи, потребно је истаћи да је, за разлику од материјалних добара, културно наслеђе необновљив ресурс неопходан за разумевање историје и културе људских бића и да је његов губитак ненадокнадив. Како би се предупредили губици културног наслеђа, неопходно је направити ефикасан и свеобухватан план за управљање ризицима од катастрофа који безусловно укључује адекватну заштиту културних добара.

План за управљање ризицима од катастрофа за одређено културно добро не треба да буде издвојен, независан, већ део целине у којој се налази (зграда, подручје). Уколико се на једном истом подручју налазе различита културна добра, потребно израдити један план који обухвата сва добра или, пак, засебне планове за свако добро који морају да буду компатибилни. План за манастир поред непокретних добара, мора да обухвата и заштиту покретних добара која се у њему чувају. Такође, неретко су зграде музеја, архива, библиотека проглашене за културна добра, те планом морају да буду обухваћена оба добра (и зграда и добро које се у њој чува), а мере које се предвиђају планом не смеју да угрожавају ниједно од добара. Постоје урбана, али и друга подручје на којима се на малом простору налази више различитих добара. Планови за сва та добра морају да буду у корелацији

⁵ *Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама*, Службени гласник Републике Србије, бр. 87/2018.

⁶ *Исто*, члан 2, став 1, тачка 1.

⁷ *Исто*, члан 11.

⁸ *Исто*, члан 15.

⁹ *Исто*, члан 17.

и не смеју ни у једном делу да буду у супротности. Уз то, план за управљање ризицима од катастрофа мора да буде повезан са планом управљања културним добром, а по могућству и интегрисан у њега.¹⁰ План за управљање ризицима за архивску грађу требало би да буде саставни део плана за цео архив, с тим што би у плану посебно био обрађен део који се односи на заштиту архивске грађе. У плановима за управљање ризицима, архивска грађа и друга културна добра представљена су термином *штићена вредност*.

План за управљање ризицима од катастрофа састоји се из три фазе које се сукцесивно смеђују и чине циклус (Слика бр. 1).¹¹ У првој фази која се одвија пре катастрофе потребно је извршити идентификацију и процену ризика, превенцију и смањење ризика и припрему за реаговање за време и после катастрофе. Друга фаза се односи на период током катастрофе и процедуре реаговања, акције заштите и спасавања, евакуације и слично. Током последње фазе, која следи након катастрофе, обављају се процена штете, поправка, конзервација, ојачавање и обнова добра. Такође, неопходно је извршити преиспитивање плана и по потреби га кориговати.

Слика бр. 1

Када је план једном састављен, посао није завршен. Напротив, потребни су његова повремена провера и тестирање, као и стално праћење ризика. Уколико је уочена промена у идентификацији и процени ризика или одређена мањкавост плана приликом тестирања, исти је потребно ажурирати и прилагодити новој ситуацији и сазнањима.

План за управљање ризицима од катастрофа мора да буде свеобухватан, ефикасан, одржив, конкретан, специфичан, флексибилан и практичан, као и да садржи јасно изражене главне циљеве и процес плана, област примене, циљну групу и органе одговорне за његово спровођење.¹²

ПРОЦЕНА И СМАЊЕЊЕ РИЗИКА

Израда плана за управљање ризицима почиње идентификацијом и проценом ризика. Најједноставније речено ризик представља производ опасности и изложености, где опасност означава догађај, појаву или људску активност која има потенцијал да проузрокује оштећење и пропадање културног добра, док је изложеност подложност или осетљивост културног добра на ту опасност¹³ (Слика бр. 2). Из дефиниција ризика, опасности и изложености евидентно је да два различита

¹⁰ Управљање ризицима, 16-19.

¹¹ Управљање ризицима, 14-15.

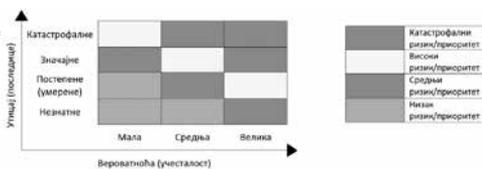
¹² Управљање ризицима, 16.

¹³ Управљање ризицима, 8.

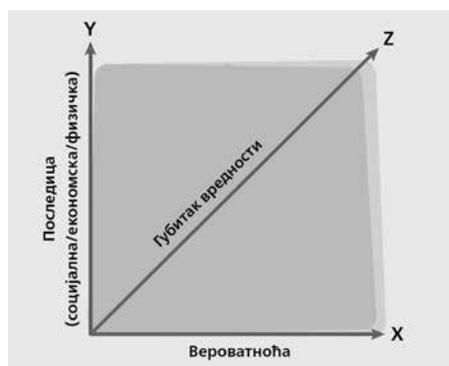

Слика бр. 2

добра, као ни два иста добра на различитим локацијама, не могу имати исте ризике (први због различите изложености, а други због различитих опасност које им на одређеним локацијама прете). Сваком културном добру на одређеној локацији прете тачно одређени ризици, због чега је неопходно да и сам план за управљање ризицима од катастрофа буде специфичан за одређено добро на одређеној локацији. Смернице за израду плана могу бити опште, али конкретан план мора бити специфичан.

Слика бр. 3

Слика бр. 4

Према значењу израза наведених у Закону ризик означава комбинацију вероватноће да ће се катастрофа десити у одређеном временском раздобљу и са одређеним негативним последицама.¹⁴ Ризике који су идентификовани као такви за одређено културно добро, потребно је проценити, рангирати по тежини потенцијалних последица по то добро, односно по приоритету за смањење ризика. Ризици се могу рангирати проценом нивоа ризика на основу вероватноћа да дође до одређене катастрофе и озбиљности последица те катастрофе по наслеђе¹⁵ (Слика бр. 3). Рангирање ризика је од суштинског значаја у смислу смањења ризика, односно предузимања одговарајућих мера за ублажавање последица катастрофа по културно наслеђе. Приликом предузимања мера за смањење ризика неопходно је водити рачуна да поменуте мере не утичу на повећање неког другог ризика по културно добро. Будући да су ресурси за смањење ризика ограничени, рангирањем

ризика одређују се приоритети деловања, што плану за управљање ризицима од катастрофа обезбеђује одрживост и ефикасност.

Последице ризика на културно добро најбоље се описују кроз губитак вредности који означава угроженост, односно потенцијално оштећење и пропадање одређених атрибута који су у директној вези са вредностима наслеђа (Слика бр. 4). Губитак вредности не мора да буде и није нужно пропорционалан тежини материјалног пропадања целокупног културног добра. Документ коме је оштећено пола листа на коме нема текста нити било ког другог атрибута битног за вредност документа, има велики материјални губитак, али незнатан губитак вредности,

¹⁴ Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама, члан 2, став 1, тачка 12.

¹⁵ Управљање ризицима, 31-33.

док документ коме је оштећен мали део листа, али онај на коме је потпис или печат, има мали материјални губитак, али значајан губитак вредности.

У процесу идентификације и процене ризика неопходан је стални мониторинг, како пре, тако и након израде плана, као и усклађивање плана са променама које су установљене мониторингом. Притом велику помоћ представљају мапе ризика за одређена подручја које многе државе израђују у циљу брже, лакше и једноставније доступности података неопходних за управљање ризицима од катастрофа.

АКЦИЈА ЗАШТИТЕ И СПАСАВАЊА ОД КАТАСТРОФА (РЕАГОВАЊЕ) И ОПОРАВАК

Израда плана акције спасавања културних добара током катастрофе почиње сагледавањем расположивих ресурса: лица која су у могућности да учествују у спасавању, затим простор за наставак несметаног рада установе током катастрофе, простор за тријажу и пружање прве помоћи културном добру, простор за евентуалну евакуацију, опрема за катастрофе (заштитна опрема, прва помоћ, сандуци за евакуацију, пумпе за воду, хидранти и друго), доступна финансијска средства и слично. Уколико расположиви ресурси нису довољни за реализацију свеобухватног и ефикасног плана, неопходно их је обезбедити. Недостатак простора, лица и опреме може се превазићи потписивањем уговора о међусобној сарадњи и помоћи две сродне установе (на пример архива и библиотеке). Притом је потребно водити рачуна да се установе налазе на различитим локацијама, за које се очекује да неће бити погођене истом катастрофом. Уговори о сарадњи се могу потписати и са превозником који би по потреби обавио евакуацију културних добара, као и са правним лицима за изнајмљивање простора и опреме.

План не треба да буде само списак активности, већ је потребно у њему буду описани процеси за различите ситуације.¹⁶ Такође, активности током спасавања предвиђене планом не обављају се насумично, већ према унапред дефинисаним и подељеним улогама, јасном хијерархијом и успостављеним ланцем команди. Потребно је да сва лица која учествују у акцији спасавања знају која су им задужења и задаци. Они чине тим за реаговање на ванредне ситуације и заједно раде на састављању, провери, измени и допуни плана, свако са својим знањем и искуством, док у оквиру плана спасавања имају различите надлежности: координација; сигурност и безбедност; администрација, документација и финансије; сарадња са медијима; спасавање културног добра.¹⁷

Безбедност чланова тима, али и осталих присутних лица, увек је на првом месту, испред безбедности и заштите културних добара, те реализација акције спасавања може отпочети тек када су задовољени сви безбедносни услови. Такође, из безбедносних разлога, током акције спасавања, унутар подручја, односно објеката који су погођени катастрофом никад не иде један сâм, већ се увек крећу најмање два члана тима. Пuteви за евакуацију морају јасно да буду означени на

¹⁶ *Управљање ризицима*, 16.

¹⁷ *Управљање ризицима*, 46.

свим кључним местима у згради и подручју. Када су задовољени безбедносни услови, прелази се на спасавање културног добра. У највећем броју случајева неопходно је изместити грађу на безбеднију локацију унутар зграде или евакуисати је на другу, удаљену локацију. Уколико је културно добро оштећено, приступа се тријажи како би се одредили приоритети у спасавању. После тријаже добру се пружа прва помоћ, односно обављају се његова заштита од даљих оштећења и стабилизација услова окружења. Неоштећено добро је довољно изместити на безбедну локацију. Будући да је током катастрофе неретко потребно евакуисати културно добро на удаљену локацију, сви елементи евакуације би требало да буду унапред дефинисани и обезбеђени планом: локација за привремени смештај, транспортно возило, сандуци за транспорт, руте проходних путева и слично (руте проходних путева су битне и због хитних служби - ватрогасци, хитна помоћ, полиција). Без обзира да ли се културно добро измешта у оквиру зграде или се евакуише на другу локацију, неопходно је водити документацију о његовом стању и кретању. Документација се најлакше води попуњавањем унапред осмишљених формулара и образаца који су саставни део плана. Уколико постоји могућност, документацију би требало да прати фото-документација. У циљу брже и лакше комуникације и боље координације, како унутар тима, тако и изван њега, неопходно је да свим члановима буде доступан списак са бројевима телефона хитних служби, чланова тима, чланова њихових породица, сродних установа, транспортног предузећа и друго.

План акције спасавања потребно је повремено проверити, тестирати и евалуирати кроз вежбе у којима се симулира акција спасавања и по потребу га изменити и допунити. Измене плана потребно је извршити и при свакој промени у окружењу која утиче на процену ризика и смањење ефикасности плана.

После катастрофе следи опоравак, односно процена штете, рестаурација, ојачавање културног добра, обнова и припрема за нову катастрофу.

ВИТАЛНИ ДОКУМЕНТИ

Заштита и спасавање архивске грађе као покретног културног добра саставни је део плана за управљање ризицима од катастрофе. Осим архивске грађе, од катастрофа је потребно заштитити и виталне документе. Витални документи су документи неопходни за наставак функционисања или реконструкцију организације током или након стања опасности, као и документи есенцијални за заштиту права и интереса организације и појединаца који непосредно зависе од њене активности.¹⁸ То су документи који омогућавају опстанак, односно наставак пословања и опоравак организација за време и након катастрофе. Термин је настао из потребе да се документи неопходни за одржање основних функција пословања организација дефинишу, издвоје и заштите.

Витални документи не морају нужно да буду документи предвиђени за трајно чување. Уколико јесу, њихова заштита и спасавање требало би да буде

¹⁸ Светлана Ацић, *Архиви и архивска грађа – термини, описи, дефиниције (енглеско-српски терминологијски речник)*, Београд 2011, 160.

саставни део плана за управљање ризицима од катастрофа. Поставља се питање да ли витални документи са ограниченим роковима чувања имају значај у заштити архивске грађе и других културних добара и да ли је улагање у њихову заштиту и спасавање оправдано у смислу заштите културних добара. Иако витални документи који нису трајног карактера сами по себи нису нити ће бити културно добро, они индиректно могу да допринесу заштити добара у катастрофама. Пример таквих докумената јесу уговори, осигурање и друга документација о позајмици архивске грађе или другог културног добра ради изложбе, било да се добро позајмљује другој установи или од ње. Будући да је најзначајнија грађа обично и најатрактивнија, не чуди чињеница да је баш она најчешће предмет позајмице. Катастрофа која би угрозила документацију о позајмици могла би индиректно да угрози и позајмљену грађу. Још један пример јесу организације које за своје пословање користе непокретно културно добро уз обавезу одржавања. Катастрофа која би изазвала губитак виталних докумената организације угрозила би њено пословање и опстанак, а самим тим и редовно одржавање непокретног културног добра. Заштитом виталних докумената избегла би се оба ова сценарија.

Како је већ речено, витални документи у регистратурама, односно установама, организацијама и другим правним субјектима, јесу они документи који омогућавају опстанак регистратуре и њено несметано функционисање за време и након катастрофе. Витални документи у архивима су они документи који омогућавају опстанак државе, покрајине, општине и њихово несметано функционисање за време и након катастрофе. То су, на пример, матичне и земљишне књиге. Будући да је у архивима велика количина грађе категорисана као архивска грађа од изузетног значаја, издвајање виталних докумената би свакако дало јасније смернице коју би грађу у ванредним ситуацијама требало прво спасавати.

Програм заштите виталних докумената састоји се од следећег:¹⁹

1. идентификација виталних докумената који не би требало да чине више од 2-4% целокупне документације;
2. одређивање одговорног особља задуженог за одабир, израду копија и ажурирање виталних докумената;
3. израда копија виталних докумената и њихова заштита, односно чување на безбедном месту унутар регистратуре (на пример, у трезору) или ван ње на локацији довољно удаљеној како оригинал и копија не би могли бити погођени истом катастрофом. У случају да је копија израђена и дигиталном облику, потребно је обезбедити простор са одговарајућом опремом како би током и након катастрофе копије виталних докумената биле доступне за коришћење ради наставка функционисања организације.

¹⁹ Živana Hedbeli, *Koncept vitalnih dokumenata u uredskom poslovanju*, Arhivski vjesnik, br. 43, Zagreb 2000, 49-51.

УПИТНИК О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ОД КАТАСТРОФА

На Листи светске баштине UNESCO тренутно се налази девет српских локалитета са простора Србије и Косова и Метохије. Пре неколико година UNESCO је донео одлуку да сви локалитети са листе морају да имају израђен план за управљање ризицима од катастрофа према одговарајућим стандардима. План представља део такозваног номинационог досијеа који мора да буде завршен до одређеног рока како би локалитет остао на листи. Тим поводом у Србији су организоване обуке из области управљања ризицима од катастрофа за стручњаке који се баве заштитом непокретног културног наслеђа. Циљ обуке био је формирање тима који ће саставити план за управљање ризицима од катастрофа за локалитете са листе. Манастир Студеница, који се на Листи светске баштине налази од 1986. године, представљао је највећи изазов због своје комплексности и хетерогености. Планом је требало обухватити цркве у оквиру манастира, конаке, ризнице и остала добра унутар манастира. Тим је дао предлог плана за управљање ризицима од катастрофа у више наврата и сваки пут је био одбијен од стране UNESCO-а, јер није задовољавао критеријуме. Тренутно је на његовој изради ангажована једна приватна фирма. Цела ситуација са Студеницом илуструје колико израда ефикасног и свеобухватног плана може да буде комплексна и потврђује да су неопходни озбиљан и систематичан приступ заштити културних добара од катастрофа. Ми-

нистарство културе и информисања покренуло је последњих година низ активности у циљу едукације стручњака и подизања целокупног система заштите културних добара од катастрофа на виши ниво. Због специфичне ситуације са Студеницом и осталим српским локалитетима са Листе светске баштине, Министарство је тежиште својих активности у вези са заштитом од катастрофа усмерило на непокретна културна добра, са идејом да се у најскорије време укључе покретна културна добра.

Будући да правни акти везани за заштиту од катастрофа у Србији још увек нису у потпуности усклађени са светским нормама, постојећи планови у архивима и другим установама заштите културних добара, израђени у складу са постојећим прописима, нису на задовољавајућем ни-

УПИТНИК

1. Да ли архив има план заштите и спасавања архивске грађе у ванредним ситуацијама?
2. Ако има, да ли он обухвата заштиту архивске грађе и документарног материјала насталог током рада архива?
3. Да ли је планом посебно издвојена одређена категорија грађе као најзначајнија и која? (Одговор написати у напомени)
4. Да ли је најзначајнија грађа физички издвојена од остале грађе?
5. Да ли су кутије у којима се чува најзначајнија грађа видно обележене?
6. Да ли постоји заштитна копија најзначајније грађе?
7. Да ли постоји унапред дефинисан план евакуације најзначајније грађе (уговор са транспортним предузећем, обезбеђен привремени смештај и слично)?
8. Да ли су планом предвиђена посебна финансијска средства за заштиту и спасавање најзначајније грађе у ванредним ситуацијама?
9. Да ли сматрате да је потребно да најзначајнија грађа буде третирана на посебан начин у плану заштите и спасавања?
10. Да ли Вам је познато шта означава термин «витални документи»?
11. Ако је одговор на претходно питање потврдан, да ли сматрате да би термин «витални документи» требало увести у архивску праксу и да ли би њиховој заштити требало посветити посебну пажњу?

воу и не обезбеђују адекватну заштиту културних добара од катастрофа. У циљу квантитативног представљања опште слике тренутног стања заштите архивске грађе од катастрофа, архивима у Србији је упућен упитник од 11 питања, осмишљен тако да пружи основне информације о овој теми. Питања су била директна („да“ и „не“ одговори). За свако питање остављена је могућност да се одговор допуни или образложи.

Архивску мрежу Србије чини 37 архива: 34 међуопштинска, два покрајинска и један државни. Због тренутне ситуације шест архива са подручја Косова и Метохије нису учествовала у овом истраживању. Од 31 архива којима је упућен упитник, одговорило је њих 20 (64%), што је око две трећине узорка, те се на основу добијених података може доћи до одређених закључака са великим процентом тачности.

На основу одговора из упитника, 35% архива има израђен план заштите од катастрофа (Графикон бр. 1). Код 30% испитаних архива он обухвата документарни материјал настао током њиховог рада, што чини већи део архива који имају план. Исти проценат архива најзначајнију грађу третира на посебан начин (Графикон бр. 2). Притом, један број архива је напоменуо да је план у процесу израде, тако да се може очекивати да ће се ови проценти ускоро повећати.

У 55% архива најзначајнија грађа је физички издвојена од остале грађе. У осталим архивима најзначајнија грађа је најчешће само делимично издвојена, пошто не постоји могућност њеног потпуног издвајања (Графикон бр. 3). Најзначајнија грађа би требало да се чува издвојено од остале грађе кад год је то могуће. Издвојеној грађи је много лакше обезбедити посебне услове чувања, као и боље безбедносне мере. Такође, евакуација је много бржа и једноставнија, нарочито ако се издвојена грађа налази близу излаза зграде. Уколико није могуће издвојити најзначајнију грађу, требало би је чувати на нижим полицама, како би се у случају опасности лакше евакуисала. Осим тога, требало би да буде видно обележена, посебним налепницама²⁰ или етикетама другачијег изгледа од етикета остале грађе, што би такође допринело бржој и лакшој евакуацији. Према одговорима из упитника, у половини архива кутије са најзначајнијом грађом су видно обележене (Графикон бр. 4).

²⁰ Правилник о регистрима архивске грађе, члан 9, Службени гласник Републике Србије, бр. 24/97.

Графикон бр. 1

Графикон бр. 2

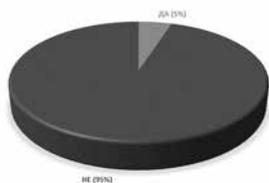
Графикон бр. 3

Графикон бр. 4

Графикон бр. 5

Графикон бр. 6

Графикон бр. 7

Најбољи начин заштите архивске грађе свакако је израда заштитних копија. Оне се издају на коришћење и излажу уместо архивске грађе и на тај начин доприносе заштити од оштећења и пропадања. Такође, заштитна копија израђена по одређеним стандардима може да замени оригинал и након његовог губитка који, између осталог, може бити последица катастрофе. На питање да ли постоји заштитна копија најзначајније грађе, 25% архива је одговорило са *да*, 55% *делимично* и само 20% са *не* (Графикон бр. 5). За разлику од заштитних копија, ниједан архив нема унапред дефинисан план евакуације најзначајније грађе, а само један има планом предвиђена финансијска средства за заштиту и спасавање грађе од катастрофа (Графикон бр. 6).

Питање око кога су се сложила сва лица која су одговарала на упитник у име архива, јесте да најзначајнија грађа треба да буде третирана на посебан начин у плану заштите од катастрофа. 70% њих зна шта означава термин *витални документи*, а 60% сматра да би заштити виталних докумената требало посветити посебну пажњу (Графикон бр. 7).

На основу упитника може се закључити да међу архивима постоји јасно развијена свест о значају заштите архивске грађе од катастрофа. Мали проценат архива који имају план заштите може се приписати потешкоћама и проблемима у његовој изради, као и још увек присутним недостацима у прописима који уређују област заштите од катастрофа. Заштита грађе је у складу са тренутно важећим прописима и оно што нам несумњиво предстоји јесте усклађивање прописа са светским стандардима, као и едукација запослених о овој обимној и комплексној области. Оно што је веома похвално јесте висок проценат архива који перманентно раде на изради заштитних копија архивске грађе чиме је штите на најбољи могући начин.

ПАНДЕМИЈА КОРОНА ВИРУСА И АРХИВСКА ГРАЂА

Последњих месеци у целом свету, па и у Србији, живимо у условима ванредне ситуације изазване корона вирусом. Корона, као и други вируси, не може да опстане ван живих организама, што значи да на архивској грађи може да преживи само одређени временски период. Будући да не користе архивску грађу за раст и развој, вируси не могу да је оштете ни на који начин, нити су њена директна претња. Поставља се питање да ли пандемија може индиректно да угрози архивску грађу. Одговор је *да*, мада у незнатној мери. Иако мала, постоји могућност да ће део грађе претрпети оштећења услед неодговарајућих услова чувања, као што су на пример појава влаге, глодара, инсеката, који нису примећени на време, као што није примећен ни њихов неповољан утицај на грађу, а све због редукованог броја запослених у архиву и немогућности обављања задужења у пуном

обиму. Такође, из истих разлога постоји већа могућност настанка хаварије, односно поплаве или пожара у згради. Затим, могућа је прогресија већ постојећих оштећења на грађи, због одложених послова на конзервацији и превентивној заштити који су првобитно били планирани. Известан је и смањен обим микрофилмовања, дигитализације, излагања и издавања грађе као видова заштите.

У ванредној ситуацији, каква је пандемија корона вируса или неке друге разне болести, архивска грађа је незнатно угрожена, али она може да допринесе ширењу заразе и тиме угрози здравље и живот људи. Из тих разлога у архивима се, а посебно у читаоницама, спроводе одређене мере које имају за циљ да спрече ширење корона вируса. Мере за спречавање ширења заразе које се спроводе у архивима могу се поделити у опште (примењују се у свим затвореним просторима) и посебне (односе се на поступање са архивском грађом током издавања). У опште мере се убрајају обавезно ношење маске и рукавица, држање социјалне дистанце, ограничен број лица која бораве у одређеном простору (на пример, у читаоници), адекватна лична хигијена, честа дезинфекција руку, често брисање подова, свакодневна дезинфекција квака, радних површина, телефона, тастатура и слично. Посебне мере се односе на спречавање ширења заразе путем грађе. Најједноставније би било да се после сваког коришћења грађа дезинфикује. Међутим, већина дезинфекционих средстава која су се показала као ефикасна против корона вируса, користе се у облику течности, што би код грађе изазвало оштећења. Дезинфекција средствима у гасовитом стању није практична, јер изискује простор, опрему и средства за дезинфекцију, које архиви обично немају. Будући да дезинфекција грађе није практично решење, мере за спречавање ширења заразе путем грађе одређене су на основу научних сазнања да се корона вирус не задржава дуже од 24 сата на папиру и картону, односно 72 сата на пластичним површинама.²¹ С тим у вези препорука је да се грађа после коришћења одложи 24 сата на за то предвиђено место пре поновног издавања другом кориснику или враћања у депо. О одложеној грађи потребно је водити евиденцију. Грађа која је уложена у пластичне фолије, после употребе може да се одложи на 72 сата или може да се пребрише 70% алкохолом и затим одмах поново користи или врати у депо. Уколико је могуће тако организовати, препорука је да једна особа издаје наручену грађу, а друга преузима враћену. Будући да постоји обавеза примењивања општих мера, како од стране запослених, тако и од стране корисника, ове мере су често истакнуте у виду препорука и упутстава на видном месту у архиву или на интернет порталу установе. Посебне мере примењују стручна лица, због чега обично нису јавно истакнуте и интерног су карактера. Народна библиотека Србије, у сарадњи са Универзитетском библиотеком „Светозар Марковић“, саставила је *Обавештење о руковању грађом у условима пандемије вируса САРС-КОВ-2*, које је достављено свим библиотекама у Србији. Хрватски државни архив је на свом интернет порталу објавио веома детаљне смернице за рад у условима пандемије корона вируса које обухватају и опште и посебне мере.²²

²¹ Lisa Peet, *IMLS, CDC Offer Guidance for Disinfecting Returned Library Books*, <https://www.slj.com/?detailStory=IMLS-CDC-offer-guidance-for-disinfecting-returned-books-library-journal-coronavirus-covid19>, (приступљено 23. септембар 2020.)

²² *Smjernice za rad u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu* od 27. travnja 2020.

Као што је речено, пандемија корона вируса преко архивске грађе може да угрози здравље и живот људи. С друге стране, пандемија угрожава пословање и личне потребе корисника (правних и физичких лица) који трпе последице због смањеног обима, а понекад и потпуне обуставе издавања грађе. У првом налету вируса архиви су били потпуно затворени за кориснике, који тада ни на који начин нису могли да остваре своје право на доступност архивске грађе. После првог налета архиви су своја врата отворили за кориснике, али у веома смањеном обиму, тако да су, иако имају могућност да остваре своје право, корисници често принуђени да чекају, што доводи до кашњења и застоја у завршавању послова. У оваквим ситуацијама до пуног изражаја долази значај дигитализације архивске грађе, као и доступност грађе преко интернета. Грађа која се у архиву претражује у дигиталном облику не пролази процедуру одлагања на 24 сата, већ следећи корисник може одмах да је користи. Државе које су завршиле процес дигитализације грађе и чија је грађа доступна преко интернета могле су током целог периода трајања пандемије несметано да издају грађу на захтев корисника и тиме им омогуће благовремено завршавање послова.

Пандемија корона вируса која потреса свет у тренутку настајања овога рада, иако незнатно утиче на архивску грађу, намеће питање колико је свет спреман на катастрофе светских размера по питању заштите и спасавања живота и здравља људи, материјалних и културних добара и животне средине. Каква је могућност заштите и спасавања архивске грађе у случају глобалних катастрофа? Програм заштите архивске грађе у Немачкој, између осталог, подразумева микрофилмовање архивске грађе у три примерка. Први примерак је заштитна копија која може да замени оригинал уколико пропадне. Други примерак је копија за коришћење која се израђује са циљем да се оригинали повуку из употребе. Све државе чији план заштите архивске грађе обухвата микрофилмовање, израђују ова два примерка микрофилма. Немачка израђује и трећи примерак који се чува у напуштеном руднику сребра на планини Шварцвалд. Дугогодишња мерења су показала да су температура и влажност у руднику оптимални за чување микрофилма, као и да рудник може да издржи нуклеарни напад. Уколико дође до глобалне нуклеарне катастрофе, немачка архивска грађа, а самим тим и историја, биће сачувана. Ово је пример једне државе и једне катастрофе. Питање је колико држава има план и колико њих је спремно да одговори на овакву или сличне катастрофе.

ЗАКЉУЧАК

Заштита архивске грађе од катастрофа је нужност која нам обезбеђује очување грађе као културног добра које представља необновљив ресурс, неопходан за разумевање историје и културе људског друштва. Појава катастрофа је ретка, а оштећење грађе од катастрофа још ређе, због чега се заштита од катастрофа често занемарује као мало вероватна и ставља се у други план. У ситуацији када су материјална средства и број запослених недовољни и за обављање основних послова, што је случај у великом броју архива и дугих установа заштите културних добара у Србији, заштита културних добара од катастрофа је још више маргинализована. С друге стране, количина страдале грађе и других културних добара у случају катастрофе је веома велика, понекад обухвата и цео фонд, а оштећења су веома тешка, неретко и потпуна. Обнова након катастрофе, која укључује и рестаурацију грађе, захтева вишеструко више материјалних средстава, рада и времена него што би то било потребно за израду и спровођење плана за управљање ризицима од катастрофа, који би могућност оштећења културних добара од катастрофе свео на минимум. Притом, без обзира на процес и динамику обнове након катастрофе, мањи или већи део културног добра, односно архивске грађе, често буде неповратно уништен, што представља ненадокнадив губитак. Имајући у виду ове чињенице потпуно је јасан значај који заштита од катастрофа има у целокупној заштити архивске грађе, као и да је план за управљање ризицима од катастрофе неопходан свакој установи заштите културних добара.

План заштите од катастрофа је неопходан, али сâмо његово постојање не обезбеђује адекватну заштиту архивској грађи, односно културном добру. План мора да буде осмишљен тако да пружа најбољу могућу заштиту одређеном добру у одређеном окружењу у складу са расположивим ресурсима. Да би се то постигло, потребно је идентификовати, проценити и смањити ризике од катастрофа, затим је потребно сагледати ресурсе са којима установа заштите располаже, осмислити план акције и спасавања (реаговања) у случају катастрофе и, на крају, направити план обнове после катастрофе. Међутим, посао није готов ни када се састави план заштите од катастрофа. Израда плана је динамичан процес који захтева повремено преиспитивање и тестирање организовањем вежби у виду симулације катастрофа, како би се уочиле и исправиле мањкавости плана, али и ажурирање према променама које су се догодиле у окружењу, као што је, на пример, промена руте за евакуацију због измена саобраћајница. После катастрофе је потребно преиспитати план и по потреби га изменити.

Према важећим прописима у Србији свака установа је дужна да изради два акта: процену ризика од катастрофа и план заштите и спасавања. Међутим, заштита од катастрофа коју пружају ова два акта није задовољавајућа и није у складу са светским стандардима. Како би заштита од катастрофа у Србији достигла одговарајући ниво, превасходно су потребне измене закона и подзаконских аката, као и њихово усаглашавање са светским стандардима, а затим и едукација запослених на свим позицијама у државним институцијама и установама, јер је заштита архивске грађе, односно културних добара од катастрофа, дужност и обавеза свих нас.

Snežana PETROV

PROTECTION OF ARCHIVAL MATERIALS AGAINST DISASTERS

Summary

Protection of archival materials against disasters is a necessity that enables preservation of materials as cultural assets that represent nonrenewable resources, unnecessary for understanding of history and culture of human society. The occurrences of disasters are rare, and the damage of the materials caused by disaster even rarer, which is why protection against disasters is often neglected as improbable and put aside. In the situations where financial resources and the number of employees are insufficient as it is the case in a large number of archives and other institutions for protection of cultural assets in Serbia, protection of cultural assets against disasters is even more marginalized. On the other hand, the amount of destroyed materials and other cultural assets due to disasters is very large, sometimes it encompasses the whole fond, and the damage is severe, often complete. Reconstruction after the disaster that includes restoration of the materials, requires even more financial resources, work and time than it would be needed for preparing of and conducting the disaster risk management plan that would minimize the possibility of the damage of cultural assets in the case of disaster. In addition, regardless of the process and the dynamics of the renewal after the disaster, smaller or larger part of cultural asset, i.e. archival materials, often is *irreversibly destroyed*, which is an irreparable loss. Having in mind these facts, the importance of protection of archival materials against natural disasters is clear in the entire protection of archival materials, so as the fact that the disaster risk management plan is necessary for each institution for protection of cultural assets.

The disaster risk management plan is necessary but the sole existence of the plan does not secure adequate protection of the archival materials, i.e. cultural assets. The plan has to be designed in such a way to provide best possible protection to a certain asset in a certain surrounding in accordance to available resources. In order to achieve that, it is needed to identify, evaluate and minimize disaster risks, then to assess resources the institution of protection has, then to design plan of action and rescue (response) in the case of disaster, and, at the end, to design a plan of renewal after the disaster. Once the plan of protection against disaster is designed, the job is not yet over. Designing of the plan is a dynamic process that requires occasional reexamination and testing by organizing simulation exercises so that insufficiencies of the plan can be noticed and *corrected, but also updating according to the changes that happened in the surroundings such as, for example, the change of the evacuation route because of the change of the traffic roads. After the disaster, it is also needed to reexamine the plan and change it if there is need for that.*

According to valid regulations in Serbia each institution is obligated to create two acts: *evaluation of disaster risk plan* and *protection and rescue plan*. However, protection against disasters these two acts provide is not satisfying and it is not in accordance with world standards. In order to achieve satisfactory level of protection against disasters in Serbia, the changing of laws and secondary legal acts is primarily needed, so as their harmonization with world standards, then education of the employees at all levels in state institutions because protection of archival materials, i.e. cultural assets against disasters is the duty and obligation of us all.